

Literatuur en observantie

Ende als hi aldus sat, so quam een eerbaer persoen tot hem
[...] ende brochte hem een boec ende een penne ende ynct.
Ende gaf desen broeder die penne in die hant
ende seyde ende sprac tot hem: scrijff.

Vertroestinghe der ghelatenre menschen, Leiden, 1502, f. t3v

Literatuur en observantie

*De Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp
en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding*

ANNA DLABAČOVÁ

Hilversum
Verloren
2014

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door financiële steun van NWO (Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek).

Afbeelding op het omslag: Brussel, KB : 213, f. 2r. Bartholomeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*. Oudergem bij Brussel, regulieren Sint-Paulus/Rooklooster. Vijftiende eeuw (voor 1490) (zie p. 318).

ISBN 978-90-8704-418-3

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden.

© 2014 Anna Dlabáčová & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7
Verantwoording en siglen	9
Inleiding	11
I Auteur en tekst	
1 Hendrik Herp, observant en auteur van de <i>Spieghel</i>	27
2 Vóór de <i>Spieghel</i>	28
3 Herp schrijft de <i>Spieghel</i>	42
4 Na de <i>Spieghel</i>	50
5 De <i>Spieghel</i> : <i>sterven</i> en verenigen	55
II De vroegste verspreiding	
1 Het eerste contact met lezers en teksten	80
2 Herp, haring en een handvol kennis	82
3 Het werk van een priester	94
4 Een leesboek voor Amsterdamse lekenbroeders?	106
III De <i>Spieghel</i> en de minderbroeders-observanten	
1 De franciscaanse observantie als distributiekring	118
2 Boetendaal en Jericho	123
3 Literatuurvoorziening in gemeenschappen van tertiariissen	135
4 Van distributie in eigen kring naar een bredere receptie	149
IV Literatuur en observantie	
1 Een eeuw van hervorming: (regel)observantie en literatuur in de vijftiende eeuw	156
2 Geschiedt voor gevorderden	164
3 Op zon- en feestdagen geschreven	172
4 Ziekenverzorging en zielzorg	177
5 De <i>Spieghel</i> als deel van grote bibliotheekcollecties	181
6 Windesheim en de <i>Spieghel</i>	191
7 Observantie en mystiek	203

V	De <i>Spiegel</i> in druk	
1	Antwerpen, observanten en de drukpers	210
2	De weduwe aan zet	214
3	Herdrukken door Henrick Eckert van Homberch	219
4	Mystiek handboek en contrareformatorisch strijdschrift	224
5	Decoratie en devote dames	230
VI	De <i>Spiegel</i> in veelvoud	
1	Materiële tekst en <i>Mitüberlieferung</i> – leeswijze en tekstervaring	261
2	De materiële tekst in handschriften	265
3	De materiële tekst in druk	284
4	Algemene aspecten van de <i>Mitüberlieferung</i>	291
5	Veertiende-eeuwse mystiek in vijftiende-eeuwse <i>Spiegel</i> -handschriften	295
6	Herps handboek en contemporaine teksten voor kloosteronderricht	304
7	Oud en nieuw werk	306
	Slotbeschouwing	311
	Afkortingen	317
	Lijst van tabellen en afbeeldingen	318
	Bronnen en literatuur	320
	Summary	347
	Signaturenregister	353
	Register	356
	Curriculum vitae	368

Woord vooraf

In juli 2009 maakte ik samen met Robert een rondreis door Ierland. In een van de B&B's waar we verbleven las ik het mailtje van NWO (ik herinner me het groezelige toetsenbord nog levendig). Hierin stond dat mij een Mozaïeksubsidie was toegekend voor mijn onderzoeksvoorstel over de *Spieghel der volcomenheit* van Hendrik Herp. Een van mijn begeleiders schreef mij dat het altijd al 'kat in het bakkie' was, maar voor mij was het verlossende woord van NWO toch een hele opluchting. Nu kon ik vier jaar lang onderzoek doen naar de overlevering van deze fascinerende tekst. Ik maakte in 2006 voor het eerst kennis met de *Spieghel* tijdens een studieopdracht die ik aan de Universiteit Leiden, bij dr. Geert Warnar, uitvoerde in het kader van mijn onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

De opluchting en blijdschap zorgden evenwel niet voor veel rust. Op 1 september 2009 begon ik aan mijn promotieonderzoek en sindsdien is Herp – tot spijt van menig vriend en vriendin – niet meer uit mijn leven weggeweest. LUCAS (Leiden University Centre for the Arts in Society) en de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur boden een bijzonder fijne werkomgeving. Bij mijn directe collega's Sanne de Vries, Ingrid Falque, Joni De Mol, Yves Van Damme, Ludo Jongen, Helga Dierckx, en in het begin ook Lydeke van Beek en Esther Jonker, kon ik altijd terecht – hun steun was onmisbaar. Onze lunches waren altijd een welkome en vooral gezellige onderbreking, vaak mede door Ernst-Jan Munnik, die hier niet mag ontbreken.

Het werden vier jaren (door onderwijs aan de VU zelfs iets langer) met veel ideeën, handschriften, versies van hoofdstukken en nog veel meer te lezen boeken en artikelen, maar ook congressen en 'networkmeetings'. Dat laatste kwam door het Marie Curie Initial Trainingnetwork 'Mobility of Ideas and Transmission of Texts' (MITT) dat in 2010 werd gehonoreerd door de Europese Commissie en waar ik als 'associate member' aan heb kunnen deelnemen. MITT bood een inspirerende en internationale omgeving met promovendi en senior onderzoekers die zich bezighielden met allerlei facetten van het literaire, religieuze en filosofische bedrijf in het Rijnland van de late middeleeuwen.

Mijn dank gaat uit naar iedereen die deel uitmaakte (en hopelijke deel blijft uitmaken) van dit prachtige onderzoekscollectief. Graag wil ik hier een aantal van hen bij name noemen, omdat zonder hen dit boek er misschien wel nooit was gekomen, of er in ieder geval anders had uitgezien. Daniëlle Prochowski en Markus Polzer, mijn kamergenootjes tijdens mijn onderzoeksverblijf aan het Ruusbroecgenootschap in het voorjaar van 2010, waren een grote steun voor mij. Het onderzoek van Daniëlle naar de Mechelse observant Hendrik van Santen en mijn onderzoek sloten mooi op elkaar aan. Later, in 2013, heb ik met veel plezier samen met Daniëlle in de Leidse Universi-

teitsbibliotheek een symposium en tentoonstelling over de minderbroeders-observanten georganiseerd. De maanden in Antwerpen heb ik als uiterst productief ervaren en ik wil dan ook iedereen van het Ruusbroecgenootschap en de ‘oudere letterkundigen’ van de opleiding Nederlands bedanken voor hun openheid. Ik noem hier in het bijzonder Prof. dr. Thom Mertens. Ik heb veel geleerd van zijn op- en aanmerkingen bij mijn analyse van de inhoud van de *Spiegel*. Ik leer nog altijd van zijn immer kritische doch uiterst vriendelijke en vooral nuttige opmerkingen waar ik ook in de laatste fases van de afronding van dit boek van heb mogen profiteren.

Mijn sparringpartner bij uitstek, Marieke Abram (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), heeft op onnavolgbare wijze geluisterd, geanalyseerd en geadviseerd. Onze samenwerking rond de inleiding bij de Middelhoogduitse vertaling van de *Spiegel* resulteerde in veel onderzoek en omzwervingen. Het gezamenlijke onderzoek heeft mijn begrip van de tekst en de overlevering verbeterd en veranderd. De verblijven in Freiburg, Lecce en Oxford, met de enorme aandacht en inzet van Prof. dr. Maarten Hoenen (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), Prof. dr. Dagmar Gottschall (Università del Salento) en Prof. dr. Nigel Palmer (University of Oxford), waren hierbij van grote waarde.

Een studie naar de overlevering van een Middelnederlandse tekst leidt een onderzoeker onherroepelijk langs allerlei bibliotheken, archieven en andere instellingen. Op deze plaats wil ik dan ook alle medewerkers van de Leidse Universiteitsbibliotheek en alle andere bibliotheken waar ik het voorrecht gehad heb onderzoek te mogen doen bedanken voor hun vriendelijkheid, hulpvaardigheid, en het af en toe niet zo strikt nemen van de regels.

In de zomer van 2013, toen ik het manuscript klaarmaakte voor de leescommissie, wist ik mij weken achtereen verzekerd van het gezelschap van onze kater Sobek (Biebster voor intimi). Het oordeel van de commissie over wat wij al die tijd hadden uitgespookt, heeft hij niet meer gehaald, maar hij zal altijd in mijn gedachten komen als ik terugdenk aan de afrondingsfase van dit boek.

Tot slot noem ik degene met wiens naam dit stukje begon: Robert. Dat ik hem niet in de tussenliggende regels heb genoemd, betekent geenszins dat hij niet aanwezig was in het proces dat tot dit boek geleid heeft. Hij zat er met zijn neus bovenop, en verdient alleen al daarom de allergrootste lof. Zijn geduld en liefde zijn maar een paar redenen waarom ik zoveel van hem houd.

Amstelveen, 12 januari 2014

Verantwoording en siglen

Citaten uit de *Spiegel* neem ik over uit de editie van Verschuieren, echter wel met aanpassing van de interpunctie en het gebruik van i/j en u/v/w aan hedendaags gebruik. In de voetnoten verwijs ik naar de editie van Verschuieren als *Spiegel*, en geef ik steeds de relevante pagina- en regelnummers, gevolgd door het hoofdstuknummer. Citaten uit andere edities neem ik letterlijk over. Citaten uit onuitgegeven handschriften en drukken zijn geïnterpungeerd, het gebruik van i/j en u/v/w en het gebruik van hoofdletters is aan hedendaags gebruik aangepast. In citaten worden weglatingen, toevoegingen van mijn hand en passages waarvan de lezing onzeker is tussen vierkante haken geplaatst.

Siglen (*Spiegel*-handschriften)

De siglen zijn gelijk aan de siglen gebruikt door Verschuieren (1931b). Zijn editie bevat de tekst van *W1*, met in de noten varianten uit *We*. Alleen in het geval een handschrift nog niet door Verschuieren is beschreven, wordt een nieuwe sigle aan de codex toegekend, met inachtneming van de siglen die al door Verschuieren zijn toebedeeld.¹ Siglen die nog niet in de studie van Verschuieren voorkomen zijn in het overzicht vetgedrukt.

- A1** - Amsterdam, UB : I G 24
- A2 - Amsterdam, UB : I G 40
- Aa - Den Haag, KB : KA 30
- Aa1** - Den Haag, KB : KA 37
- B1 - Brussel, KB : 2136
- B5** - Brussel, KB : IV 37
- Be - Krakau, BJ : Berlijn, SBB-PK Germ. Qu. 1088
- Br** - Breslau, Domarchiv : 312
- Bs - Brussel, SA : 2915
- De - Deventer, SAB : Hs. I, 57 (10 W 7 KL)
- G - Gent, UB : 1351
- H1 - Den Haag, KB : 128 G 18
- He** - Heverlee, NP : 8

¹ Freienhagen-Baumgardt (1998) gebruikt in haar studie naar de Middelhoogduitse *Spiegel* siglen die afwijken van de siglen die Verschuieren toekende aan de hem bekende handschriften met de vertaling.

- Ko** - Kopenhagen, KB : Fabricius Oct. 96
- L1 - Leiden, UB : LTK 1129
- L2 - Leiden, UB : LTK 340
- L3 - Leiden, UB : LTK 222
- Mi** - München, BSB : Cgm 5205
- Ne** - New York, JTSA : NH 108
- R - Olim Rijsenburg, GS : 105/54
- U1 - Utrecht, UB : 5.L.7 (cat. 1022)
- W1 - Weert, GM : CMW 39
- W2 - Weert, GM : CMW 30
- Wa - Utrecht, MCC : Warmond 92 A 10
- We - Wenen, ÖNB : 15228
- Wu - Würzburg, UB : M.ch.o. 32

Inleiding

Herp en de franciscaanse observantie als literaire beweging

Gouda, voorjaar 1447. De bewoners van de stad hebben na het bijwonen van de zondagsmis in de Sint-Janskerk verschillende mogelijkheden om hun innerlijke leven te verrijken. Op het kerkhof staat de minderbroeder-observant Jan Brugman klaar om een preek te houden die de toehoorders nog lang zal bijblijven. De mensen kunnen ook kiezen voor religieus onderricht in de volkstaal dat binnenshuis wordt gegeven. Rond hetzelfde uur wordt in een huis aan de Spieringstraat, niet ver van de Sint-Jan, een preek of collatie – een leerzaam gesprek met preekachtige elementen – verzorgd door Hendrik Herp. Als broeder van het gemene leven maakt hij deel uit van de Moderne Devotie. Spoedig zal ook hij zwichten voor Brugmans overredingskracht en kiezen voor de hervormingsbeweging binnen de minderbroederorde, de franciscaanse observantie.

Terwijl Jan Brugman als charismatisch volksprediker spreekwoordelijk is geworden, klinkt de naam Hendrik Herp veel minder bekend in de oren. Hoewel ook Herp een begenadigd prediker moet zijn geweest, heeft hij vooral als (mystiek) auteur sporen nagelaten. Geboren rond 1410 was Herp in 1426 waarschijnlijk een van de eerste studenten aan de Leuvense universiteit.¹ Nadat hij zich eerst binnen de beweging van de Moderne Devotie had toegelegd op de verkondiging van het woord Gods, vond hij in 1450 zijn roeping bij de minderbroeders-observanten. Na deze overstap maakte Herp snel carrière binnen de franciscaanse observantie en begon hij met het schrijven van religieuze traktaten en preken in het Latijn. De *Spieghel der volcomenheit*, waar deze studie zich op richt, is tegelijkertijd zijn *magnum opus* én het enige werk waarvoor hij zich van de volkstaal bediende.

Met de *Spieghel* (1455-1460) voldeed Herp aan de vraag van een geestelijk dochter. Zoals hij zelf schrijft in de proloog had zij hem herhaaldelijk verzocht een beknopte uitleg en handleiding op schrift te stellen om tot een volmaakt leven te komen:

In Cristo gheminde dochter. Om uwer groter oetmoedigher ende devoter begheerten ghenoech te sijn nae mijnen vermoeghen, daer ghij menichvoldelic in begheert hebt van mij te ontfanghen ene corte leere ende onderwijs, hoe men comen mocht tot een recht volcomen leven daer men God alre ghelijcste mede moechte werden ende inden gheest alre meest verenicht.²

1 Over de stichting van de Leuvense universiteit zie Nelissen 2000.

2 *Spieghel*, p. 17, r. 6-12 (*Prologus*).

De *Spiegel* werd een helder gestructureerd handboek dat de volledige mystieke opgang beschrijft en een breed publiek aanspreekt. Herp voert de lezer mee van de basisprincipes voor een verdieping van de eigen spiritualiteit, zoals de onthechting van het materiële, tot de mogelijkheid God tijdens het leven op aarde te schouwen.

Naast zijn activiteiten als auteur (net)werkte Herp stevig aan een bestuurlijke carrière. Hij onderhield vele contacten met hooggeplaatste personen en landsbestuurders. Van 1470 tot 1473 gaf hij als provinciaal vicaris leiding aan de minderbroeders-observanten van de Keulse kerkprovincie. De positie die hij het langst bekleedde, was die van gardiaan (hoofd) van het Mechelse observantenklooster. Dit ambt vervulde hij met enkele tussenpozen al vanaf 1454, toen het klooster nog maar pas door de observanten was hervormd, tot aan zijn dood in 1477. Herp overleed vier jaar nadat zijn Goudse ‘concurrent’ en latere compagnon Jan Brugman in Nijmegen zijn laatste adem uitblies.³

Vanaf de jaren zestig van de vijftiende eeuw kent de *Spiegel*, zeker gezien zijn omvang, een snelle en brede verspreiding. Het vroegst gedateerde handschrift noemt het jaartal 1462.⁴ *Spiegel*-handschriften – thans zijn er nog zesentwintig handschriften met de *Spiegel* of een deel ervan bekend – werden al snel op verschillende plaatsen in de Lage Landen gekopieerd. Zo raakte de *Spiegel* onder steeds meer lezers bekend. In 1501 bereikte de tekst de Antwerpse drukkerij van de weduwe van Roland van den Dorpe en kreeg de verspreiding van de *Spiegel* een nieuwe impuls. Vanaf dat moment kwam de tekst binnen bereik van een veelvoud aan lezers: nu verscheen in één keer een oplage in plaats van een enkelvoudige kopie. In vertalingen naar het Latijn en verschillende andere Europese talen, waarover later meer, bereikte Herps pennenvrucht een internationaal lezerspubliek.

In de persoon van Herp en zijn *Spiegel* wordt de veelvormigheid en veelzijdigheid van religie in de vijftiende eeuw weerspiegeld. De auteur en zijn tekst overschrijden verschillende grenzen: tussen religieuze en seculiere sferen, klooster en wereld, Latijn en volkstaal, universitaire studie en volkstalige mystiek, handschrift en druk, wereldlijk en religieus gezag en tussen Moderne Devotie en franciscaanse observantie. Het laatste punt is van essentieel belang en bepalend voor de invalshoek van deze studie. Uit de beknopte gegevens over het leven van Herp bleek al dat de franciscaanse observantie een belangrijke rol speelt in zijn loopbaan. Dat Herp, zijn *Spiegel* en de verspreiding van de tekst ook daadwerkelijk binnen de context van de franciscaanse observantie te begrijpen zijn, is de centrale these van deze studie.

Ofschoon Herp in 1450 naar de observatiebeweging van de minderbroeders overstapte, vrijwel direct een hoge functie binnen de beweging kreeg als gardiaan van het klooster te Mechelen en zijn *Spiegel der volcomenheit* een paar jaar later schreef, probeert onder anderen Georgette Épiney-Burgard zijn werk als product van de Moderne Devotie te interpreteren.⁵ Men lijkt welhaast te vergeten dat Herp met zijn overstap iets nieuws begon in een andere, nieuwere én ambitieuzere hervormingsbeweging: de franciscaanse observantie die zich door heel Europa verspreidde. In het artikel ‘Hendrik

3 Over het leven van Herp: Dlabáčová 2008b. Verschuieren 1931a en 1931b, dl. 1. De Troeyer 1974, p. 108-110. Over Brugman: Lettinck 1999. De Troeyer 1974, p. 65-72. Van den Hombergh 1967.

4 Leiden, UB : LTK 1129, f. 185v. Zie hoofdstuk II over de datering van dit handschrift.

5 Épiney-Burgard 1989, m.n. p. 96. Zie ook De Baere 1997, p. 14. Verschuieren 1931b, dl. 1, p. 15. Huizinga 1919, p. 259-260.

Herp: observant en mysticus. De *Spiegel der volcomenheit* (ca. 1455/1460) in nieuw perspectief heb ik een aantal aanzetten gegeven voor de beschouwing van Herps *Spiegel* vanuit het gezichtspunt van de franciscaanse observantie.⁶ Hoofdstuk I van deze studie laat zien dat Herp – vanuit zijn biografie en bredere historische achtergrond – als minderbroeder-observant in het onderzoek gepositioneerd moet worden met zijn *Spiegel* als een van de eerste werken ontstaan vanuit de franciscaanse hervormingsbeweging in de Nederlanden.

De brede verspreiding van de oorspronkelijk Nederlandstalige *Spiegel* in Europa toont het elan waarmee de minderbroeders-observanten zich een plek verwierven in het laatmiddeleeuwse religieuze landschap van de Lage Landen. Vreemd genoeg is naar de franciscaanse observantie en haar invloed op de literaire cultuur van die tijd nog maar weinig onderzoek verricht. In de afgelopen decennia is bijvoorbeeld geen grote studie gewijd aan het werk van de tot de verbeelding sprekende Jan Brugman, een van de belangrijkste leiders van de minderbroeders-observanten in de Nederlanden. Dit terwijl hij zich kan meten met een figuur als Bernardinus van Siena, de Italiaanse hervormer en voorvechter van de franciscaanse observantie die algemene bekendheid geniet in de internationale literatuur.⁷ Herp evenaart, in ieder geval ‘op papier’, Brugmans populariteit. Met de Europese verspreiding van zijn *Spiegel* streeft hij Brugman zelfs voorbij. Een tijdgenoot van de beide minderbroeders zou wellicht met evenveel overtuiging een gezegde als ‘schrijven als Herp’ bezigen als wij nu doen met ‘praten als Brugman’.⁸

Dat de franciscaanse observantie als literaire beweging in de Lage Landen recentelijk weinig aandacht heeft gekregen, wordt des te verwonderlijker wanneer we een blik werpen op het begin van de studie naar de geestelijke letterkunde van de vijftiende eeuw. Die leek de minderbroeders-observanten nog gunstig gezind. De Amsterdamse hoogleraar Willem Moll stelde meer dan anderhalve eeuw geleden Brugman centraal in zijn studie van de vijftiende-eeuwse religieuze literatuur. Moll zag hem als dé bepalende figuur in het geestelijk leven van die tijd, getuige de titel van zijn tweedelige studie: *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*.⁹ Ook in het werk van Jan Knuttel over het geestelijke lied in de middeleeuwse Nederlanden uit 1906, speelden de minderbroeders-observanten, en in het bijzonder Brugman, een voorname rol.¹⁰ Vervolgens werden de minderbroeders-observanten steeds meer weggelaten uit het brede beeld van cultuur en religieuze literatuur in de vijftiende-eeuwse Nederlanden. Wel ontstonden overzichtsstudies waarin teksten geschreven door min-

6 Dlabáčová 2008b.

7 Wel zijn kleinere studies verschenen, meest recent Lettinck 1999. In 1967 verscheen het proefschrift van Frederik van den Hombergh, dat het meest complete overzicht geeft van het leven en werk van Brugman: Van den Hombergh 1967.

8 *Praten als Brugman, schrijven als Herp. Minderbroeders-observanten en het culturele leven in de laatmiddeleeuwse Lage Landen* (2013) is de titel van een webtentoonstelling die ik samen met Daniëlle Prochowski (Universiteit Antwerpen) samenstelde uit de collectie van de Leidse Universiteitsbibliotheek. De tentoonstelling geeft een indruk van de invloed van de minderbroeders-observanten op het laatmiddeleeuwse literaire landschap in de Nederlanden: https://socrates.leidenuniv.nl/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=2944898.

9 Moll 1854.

10 Knuttel 1906, bijvoorbeeld p. 16 e.v.

derbroeders afzonderlijk worden behandeld.¹¹ Meer recentelijk is de overlevering van de preken van Brugman nader onderzocht door de Antwerpse literatuurhistoricus Thom Mertens en heeft de Amsterdamse historica Mirjam Schaap aandacht besteed aan de vroegste kloosterhervormingen door de observanten in de Nederlanden.¹²

Het belang van de franciscaanse observantie voor de Middelnederlandse literatuur is evenwel nog onvoldoende onderkend. In de loop van de twintigste eeuw werd de tendens om de volkstalige geestelijke literatuur uit de vijftiende eeuw te associëren met de door Geert Grote geïnitieerde beweging van de Moderne Devotie steeds sterker. Dit heeft ongetwijfeld te maken met onderzoekszwaartepunten, het feit dat de Moderne Devotie haar oorsprong in de Nederlanden had en inderdaad een belangrijke beweging was die de geestelijke letterkunde door haar idealen diepgaand heeft beïnvloed. Ook tussen de minderbroeders-observanten en de verschillende takken van de vijftiende-eeuwse Moderne Devotie bestaan verbanden.¹³ Toch is niet alle geestelijke literatuur in de Nederlanden te danken aan de Moderne Devotie en niet alle ontwikkelingen rond het lezen van volkstalig religieus proza zijn met Grottes hervormingsbeweging in verband te brengen.

Bekijken we Herps *Spieghel* en de verspreiding van de tekst vanuit het perspectief van de franciscaanse observantie, dan wordt het mogelijk de invloed van de minderbroeders-observanten op het geestelijke en literaire leven in de laatmiddeleeuwse Nederlanden en het samenspel met andere bewegingen te onderkennen. Omdat Herps mystieke handboek een van de eerste teksten was die uit de beweging voortkwam, kan de *Spieghel* in deze context geïnterpreteerd worden als ‘pionierstekst’. Wanneer de tekst, de handschriftelijke overlevering en de drukgeschiedenis in het licht van de franciscaanse observantie worden gezien, ontvouwt zich een verhaal van actieve literatuurvoorziening en (klooster)hervorming, waarbij de (regel)observantie boven individuele ordes komt te staan. Herps *Spieghel* was een mystieke gids die in verschillende gemeenschappen zorgde voor geestelijke verdieping, de juiste leefwijze ondersteunde, gezamenlijk gebruikt werd tijdens geestelijk onderricht en individuele lezers inwijdde in de mystiek.

De verspreiding en het functioneren van Herps *Spieghel* in de laatmiddeleeuwse cultuur en maatschappij – als werk dat binnen de franciscaanse observantie is ontstaan – biedt zicht op nieuwe contacten, netwerken, verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende actoren binnen de pluriformiteit van het laatmiddeleeuwse christendom.¹⁴ De interactie tussen de tekst, de franciscaanse observantie en de verschillende

11 De studies van Schmitz (1936) en De Troeyer (1969 en 1974) plaatsen alle teksten bij elkaar die door minderbroeders van verschillende richtingen in de Nederlanden zijn geschreven, zowel in het Latijn als in de volkstaal. Een uitgebreider en recenter overzicht is te vinden op de website van de Nijmeegse historicus Bert Roest: <http://users.bart.nl/~roestb/franciscan/>. Zijn website beperkt zich niet tot de Nederlanden en er zijn ook zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse auteurs en teksten te vinden. Zie ook zijn uitgebreide studie: Roest 2004.

12 Schaap 2005 en 2008. Mertens 2007. Mertens heeft ook gepubliceerd over de *Mystieke Pinksterpreken van 1492*, opgenomen in een handschrift met verschillende religieuze teksten (uitgegeven in Stracke 1932, zie ook al Mertens 1995a, p. 132–133) geschreven voor een getrouwde vrouw uit een aanzienlijke familie, vermoedelijk door een minderbroeder in Brugge. Mertens wijst op de rol van Gersons oeuvre (met name *La montaigne de contemplation*) in laatvijftiende-eeuwse mystieke werken van minderbroeders: Mertens 2010, m.n. p. 80 en 96–98.

13 Deze relatie komt aan bod in hoofdstuk IV. Vgl. Stracke 2013, p. 107–126.

14 Vgl. Van Engen 2008b. Hij beschrijft de laatmiddeleeuwse omstandigheden wat betreft de religie als een situatie van ‘multiple options’.